

Любомир Винар

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ПОЛКОВНИКА МАКСИМА КРИВОНОСА

Проблема походження Максима Кривоноса, найвидатнішого організатора української черні й одного з найближчих співробітників гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 році, задовільно не наświetлена і не досліджена в історіографії і генеалогії. Брак задовільної архівно-джерельної документації про рід і ранню діяльність М. Кривоноса спричинився до цілої низки гіпотез в українській історіографії, які більш або менш удало намагалися розгадати таємницю походження козацького полковника, якого сучасники також називали *Перебийносом*.

Тут у першу чергу назвемо т. зв. «шотляндську версію», на підставі якої М. Перебийніс нібито народився в Шотляндії, а згодом проживав в Україні. Друга гіпотеза, яку назвемо «автохтонною» доводить, що Кривоніс народився в Україні й не був з походження чужинцем.

«Шотляндська гіпотеза»

Версія про шотляндське походження Кривоноса базується головню на анонімному німецькому памфлеті з 1649 року,¹ в якому автор писав, що «Генерал-майор Кривоніс з уродження шотландець, так названий козаками через його кривий ніс, а втім рішучий і відважний вояк».² Про анонімного автора памфлету не можемо багато сказати. Знаємо, що він був старшиною, учасником описаних подій («Namhaften Officirer»). В брошурі знаходимо інформації про вербування німець-

---

¹ Gründliche und denkwürdige Relation der Newlichen Cosaken-Revolté wider die Cron-Polen unter Commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptmann, Pultorock Cosaken-Obristen, und Krziwanos-Obristen als vornehmsten Häuptern der Cosaken, von Anfang bis zur newlichen (Gott sei Lob) unverhofften Friedens-Composition, so hiebey gefüget und darauf erteilten König. Pardon, nach bewußten und zum Theil selbst erfahrenen Umständen kürzlich verfasset durch einen namhaften Officirer jedoch dabey Friedens Liebhaber, anno 1649. Без парізації. Памфлет начислює 22 стор.

² *Ibid.*, p. 7. „Der gen. Major Krziwanos, ein geborener Schotte, wegen seiner krummen Nase so von den Cosaken genannt, sonst ein reservierter und verwegener Soldat“.

ких драгунів агентами Конецпольського і Вишневецького, боротьбу польського війська з козаками з окремим наголошенням ролі німецьких драгунів, бої під Зборовом, а також німецький переклад «Зборівської угоди». В основі автор наголошує жорстокість українських козаків і черні. Стосовно вірогідності даної публікації — треба мати поважні застереження. Анонімний автор, наприклад, подає, що війська Кривоноса були розбиті князем Вишневецьким, а самий Кривоніс був убитий під час утечі. Можливо, що такі поголоски кружляли серед поляків і німецьких драгунів. Проте, вони не відповідають правді. Історики не завдали собі труда докладно проаналізувати зміст даної брошури в аспектах зовнішньої і внутрішньої історичної критики даного джерела. Це безпосередньо причинилося до безкритичного прийняття деяких даних анонімного автора, який, правдоподібно, був одним з офіцерів німецьких драгунів.

На підставі цієї брошури Вячеслав Липинський вважає Кривоноса «шотландським жовніром», який на початку 1648 року з'явився в Україні і, правдоподібно, був агентом протестантських держав, мовляв, «і тому наприклад, вражіння агента, якому залежить не на будівництві України, а тільки на зруйнуванні Польщі при допомозі козацького повстання, робить найголосніший провідник революції 1648 року, жорстокий і неперебираючий в засобах демагог, полковник Максим Кривоніс, жовнір шотландський, що перед повстанням прибув на Україну».³ Цю саму гіпотезу поділяє І. Борщак, додаючи від себе, що Кривоніс був, правдоподібно, агентом Англії.⁴ Це припущення історик не зміцнив жадним історичним документом, подібно, як це робить Ю. Вернадський в своїй монографії про Б. Хмельницького.⁵

Гіпотеза Липинського мала б ще зміцнюватися звідомленням шведських агентів канцлерові Оксенштерні про діяльність Кривоноса. Проте ці звідомлення шведської розвідки не згадують про Кривоноса, як агента, а тільки як одного із провідників козацької революції. Наочні бачимо, що вищезгаданим історикам бракує належної історичної джерельної бази для підтвердження їхніх гіпотез про агентурну роботу Кривоноса. Анонімний кільканадцять-сторінковий німецький памфлет не може служити вірогідним джерелом про чужоземне походження М. Кривоноса. Автор цих рядків доволі докладно вивчав проблематику зв'язків Англії з Україною в 1648—57 роках, а зокрема сумнівні зв'язки Кромвеля з Хмельницьким⁶ і в своїх дослідках не натрапив на

³ Вячеслав Липинський, «Україна на переломі», 1657—1659, Відень 1920, стор. 180.

⁴ E. Borschak, "Early relations between England and Ukraine," *Slavonic Review*, v. X., no. 28 (1931), p. 144.

⁵ George Vernadsky, *Bohdan Hetman of Ukraine*, New Haven: 1941, pp. 43—44.

⁶ L. Wynar, "The Question of Anglo-Ukrainian Relations in the Middle of the XXVII Century," *Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S.*, v. VI., nos. 3—4 (1958), pp. 1411—1418.

"The Question of Anglo-Ukrainian Relations During the Rule of Bohdan Khmelnytsky (1648—1657)," *The Ukrainian Review*, v. X., n. I (1963), pp. 28—52.

жадні удокументовані сліди про агентурну роботу Кривоноса на користь протестантської ліги європейських держав.⁷

Щодо ворожого наставлення Кривоноса супроти Польщі, то тут маємо до діла з радикальною фракцією української козацької старшини, а також головної маси простолюддя, які в своїй революційній програмі висували гасла тотального знищення шляхетської Польщі. Отже, в цьому стосунку Кривоніс не був єдиним. Одначе твердження, що Кривоніс — шотляндець прибув на Україну на кілька років перед 1648 роком досить неправдоподібно. Сумнівно, щоб чужинець без знання звичаїв і мови даного краю, а зокрема психології української черні, за такий короткий час зумів стати загальнопризнаним речником простолюддя і організатором боездатної селянської армії. Тому, доки не знайдеться бодай посереднє історичне джерело, що вказувало б на агентурну роботу Кривоноса, ми мусимо відкинути гіпотезу Липинського і його послідовників, бо вона не витримує історичної критики.

Є ще одна версія шотляндського походження М. Кривоноса, пропагатором якої був І. Токаржевський-Карашевич, відомий популяризатор історії козаччини. Історик доводив, що Максим Кривоніс походив зі старого роду Кампбеллів, який і досі, як розгалужений клан, існує в Шотландії й Англії.⁸

Цю гіпотезу він опрацював разом із Василем Перебийносом — здогадним нащадком М. Кривоноса, який проживав в Англії. На підставі цієї версії український магнат Степан Немирич під час тридцятьлітньої війни біля 1625 року привіз в Україну Макса Кампбелла-полковника, якого познайомив з панною Ганною Вовк із українського шляхетського роду. Незабаром вони одружилися, а панна Вовк «одержала в Заславському повіті три села — Пузирки, Федорівку і Рублянку, а від назви села Перебийноси дещо пізніше і Макс Кампбелл став називати себе Перебийносом».⁹ Токаржевський також твердить, що Максим мав двох синів Юрія і Романа та одну доньку, а відомі битви Кривоноса із кн. Яремою Вишневецьким приписує молодому Юрію Перебийносові.¹⁰

Дана гіпотеза базується головню на родинних переказах Перебийносів, «Російської Райської Сказки» з другої половини XVIII ст., а також у великій мірі на бажанні В. Перебийноса спопуляризувати шотляндське походження М. Кривоноса. Автор цих рядків простудіював генеалогію розгалуженого і заслуженого роду Кампбеллів і не знайшов жадної згадки про полковника Кампбелла, який би переїхав в Україну.¹¹ Отже знова ж таки бракує історичної генеалогічної документації, яка підтвердила б здогади Токаржевського-Карашевича.

⁷ Л. Винар, «Максим Кривоніс», *Овид*, ч. 5, 1961, стор. 21-23.

⁸ І. Токаржевський-Карашевич, «Село Перебийноси», *Збірник Василь Перебийніс — життя і творча праця*. Лондон, 1963, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 42.

¹⁰ Там же, стор. 30.

¹¹ *Dictionary of National Biography*, vol. VIII, pp. 307—397.

Натомість в одному рукописі знаходимо вістку, що Кривоніс був ковалем, підданим Юрія Немирича, який мав свої землі на Житомирщині й Поліссі.¹² Необґрунтоване також твердження, що головним промотором боротьби з кн. Яремою Вишневецьким був Юрій Кривоносенко, як і те, що Максим Кривоніс підписувався на урядових документах «Мах». Видно, що Токаржевський не мав під рукою *Історії України-Руси* т. VIII, стор. 45—63), в якій наведено чимало листів М. Кривоноса, як і не користувався жадними збірниками документів, в яких знаходимо листи Кривоноса з виразним підписом «Максим Кривонос, полковник війська Й. К. М-ці Запорозького».¹³

Д-р Роман Клишкевич на підставі геральдичних досліджень пише, що «Якщо б Перебийніс був уроджений Кампбелл, то як шкодський аристократ був би дуже прив'язаний до свого герба, себто до чорно-золотої «джайронні» Кампбеллів (щит прямо і навскіс почетвертований), одначе, сліду немає цього герба в Україні. Також короґва Кривоноса була бчла з червоним хрестом і з таким одним крижем (обрамівкою), отже під стилістичним оглядом українсько-козацька (див. «Історія Українського Війська», стор. 252), а можна припускати, що шкотський «кондотієр» вмістив би по одержанні полковницької гідности з найбільшою правдоподібністю свій герб на полковій короґві». (Лист з 18. I. 1965.).

Питання поселення шотляндців в Україні, як також їхньої участі в козацькій революції 1648 року, цілком недосліджене в українській і англійській історіографіях. Відомо, що в Україні і в Польщі в XVII столітті проживало чимало чужинців, а в цьому числі і шотляндці, які здебільшого служили в найманих відділах польського війська, або були купцями.¹⁴ Ми не виключаємо можливости, що Кривоніс міг бути споріднений з якоюсь шотляндською родиною, або навіть походити із зукраїнщеного шотляндського роду — проте на це припущення немає тим часом жадного вірогідного підтвердження, а тому його не можна прийняти. Такий підхід тим більше виправданий, бо в історичних джерелах знаходимо деякі вістки, які вказують на автохтонне походження М. Кривоноса.

Українське походження Максима Кривоноса

Максим Кривоніс залишив по собі дуже мало документальних слідів. Це в першу чергу стосується його раннього періоду життя перед 1648 роком. Ті нечисленні вістки, які дійшли до наших часів,

¹² І. Крип'якевич, «*Богдан Хмельницький*», Київ 1954, стор. 109.

Крип'якевич не зазначив, що цю вістку знаходимо в сучасній польській сатирі «Червоний валет». Повний текст цієї сатири подаємо в додатках до цієї статті.

¹³ «*Памятники*», изд. Временною Коммиссею для разбора древних актов, Киев 1848, т. I, стор. 157-199. „Махум Krzywonos Pulkownik woyska J. K. Mci. Zaporoskiego“.

¹⁴ Francis Steuart, *Papers relating to the Scots in Poland 1576—1793*. Edinburgh: 1915.

доволі контроверсійні й це значно ускладнює реконструкцію його життєвого шляху й діяльності.

В першу чергу розглянемо нотатку львовянина Кушевича, який писав, що Кривоніс із молодих літ брав участь у морських походах, мовляв, «змалку вихований в усіх родах морської слухби, був на найважливіх місцях Геллеспонту і Середземного Моря, знайомий з океаном і ворогами».¹⁵ Це оповідання мало базуватися на словах самого Кривоноса. На підставі цієї вістки можна припускати, що в молодих роках Кривоніс козакував. Дуже можливо, що належав до знатніших козаків, бо під Жовтими Водами він виступає вже як сотник козацького війська. В сатиричному вірші анонімного автора — сучасника подій, який знайшов А. Брікнер у Гданському міському архіві разом із гравюрою-карикатурою Кривоноса, читаємо, що він «випасся на волинським просі»¹⁶ і, що перед тим возив до Польщі хміль — себто маємо натяк на його купецтво. Цей вірш писаний ще перед смертю Кривоноса, бо в останній строфі автор бажає, щоб «зла смерть знесла Носа, пекельного внука, як колись спіткала Сулиму і Павлюка».

Беручи до уваги сатиричний характер вірша, в якому невідомий автор (правдоподібно, поляк або жид) сучасник подій, намагається висміяти постать Кривоноса, слід з великою обережністю аналізувати його зміст.

З інших сучасників, які пишуть про Кривоноса, слід згадати польського шляхтича Л. Рудавського, який подавав, що прізвище «Кривонос» козацький полковник дістав за свій кривий, зіпсований ніс.¹⁷ Насправді, дійсного прізвища Кривоноса не знаємо. Цей факт, що воно не збереглося разом із його наданим козацьким ім'ям вказує, що Кривоніс не походив з шляхти, а радше з міщанства або простолюддя. Інший польський мемуарист Голінський у своїх записках називає Кривоноса «купцем із Могилева»,¹⁸ а Коховський у «Клімактерах» робить Кривоноса мешканцем Острога і злочинцем, мовляв «*Editione Ostrogienſi dudum ob agitata latrocinia capitalium damnatus*».^{18a}

Про вістку стосовно ковальського фаху Кривоноса ми вже згадували. П'єр Шеваліє у своїй праці про козаків пише, що Кривоніс був

---

¹⁵ „Occuret Maximus Krzywonosius, qui inter omnia nautarum ministeria, inter difficillima Helleſponti et Maris Mediterranae, sic ab ipſo accepi, a primis retro annis tractatus et educatus hostium et oceani granus . . .“ *Armia Cosacica conſcripta a Samuele Kuſzewicz* (1648—1655) *Zherela*, t. VI., p. 6.

¹⁶ A. Brückner, „Sprawozdania“, *Kwartalnik Historyczny*, v. XIII., pp. 586—587. „Wypasł się zbyt s wroblami na Wołyńskim proſie.“

¹⁷ L. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladisłai IV*. Varsavia: 1755, p. 22.

¹⁸ „Obral sobie y postanowil pulkownikami nad kozaki: Krzywonosa strogiego tyrana — a byl to kupiec z Mogilowa.“

^{18a} V. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladisłai IV*. Climacter primus. Cracov: 1683, p. 47.

людиною «низького походження, але сміливий і страшення жорстокий».¹⁹

Оце головніші згадки про Кривоноса з XVII ст., які здебільшого засвідчують про його автохтонне походження.

Існує ще одне важливе джерело, на підставі якого можна частково навітлити проблему походження козацького полковника. На увазі маємо декілька листів М. Кривоноса, які значною мірою розкривають його ідеологічне обличчя і посередньо вказують на його українське походження.

Частково наводимо в перекладі з польської мови лист Кривоноса до кн. Заславського з 25 липня 1648 року:

«Ясновельможний милостивий пане і добродію мій!

Вашого післанця, благородного пана Самійла Колонтая, я з честю відправив до Пана Гетьмана війська Запорозького — давши йому до товариства своїх трьох сотників з козаками, щоб його ніхто не безпокоїв по дорозі. Не могу надивуватися словам Вашмосці, переданих Колонтаєм, щоб я не пускав орди і сам не ішов дальше пустошити маетки. Вашмосці, милостивому панові відомо, як все зачалося і як зачало успокоюватися, і що ми не хотіли більше пустошити землю Польську. Але нас роздражнив кн. Ярема, який мучив людей, відрубував голови і на палі саджав. Всюди в кожному місті посеред ринка є поставлена шибениця. А тепер показується, що на палях були невинні люди. Нашим священикам свідром очі верті. Ми також стоячи за віру свою і боронячи здоров'я свого, мусіли стати за свою кривду. Хто хоче з нами до бою стати, ми готові проти нього, а хто спокійний — буде сидіти в спокою . . .».²⁰

В листі до ротмістра Корицького, Кривонос доносить категорично підкреслював, що кн. Ярема Вишневецький «немилосердне тиранство над братією моєю поробив: рідній братії моїй казав вертати очі буравами».²¹ Якщо цей вираз розуміти буквально — тоді Кривонос мав на увазі свою власну родину, можливо своїх братів замучених людьми Вишневецького. Проте на нашу думку це речення має більше переносне, фігуральне значення, в якому під «братією» він розумів загально українське населення. Проте зміст його листів вказує на органічний зв'язок Кривоноса із українським народом. В першому листі він також згадує про «віру свою», «здоров'я своє», «свою кривду» — отже всі ці елементи, які становили основні причини всенароднього повстання 1648 року.

М. Грушевський, на підставі цих листів, висуває припущення про походження Кривоноса з якоїсь місцевої, може попівської родини

¹⁹ П'єр Шеваліє, *Історія війни козаків проти Польщі* (Переклад з французького видання 1663 р.), Київ 1960, стор. 77.

²⁰ Пам'ятники, *цит. праця*, док. ч. 30.

²¹ М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 53.

з Браสลавщини або полудневої Київщини».²² Щоправда, Кривонос згадує раз, що кн. Ярема «нашим священникам буравали очі вертів» — проте, на нашу думку це замалий доказ про його «попівське походження».

Якщо б Кривонос був сином православного священника, тоді цей факт напевно був би згаданий у польських епіграмах, а також Хмельницький не писав би про нього як «простака». Саме тому дуже сумніваємося, що він походив із священничої родини. Степан Томахівський у своїй праці «Межи Пилявцями і Замостям» вважає Кривоноса «найрадикальнішим з усіх хмельничан», представником «політичного й соціального радикалізму серед українців» і «з прizziца, імени, релігії й симпатій чистий українець».²³ На думку М. Петровського, Кривонос був «безперечно українець, надзвичайно досвідчений і хоробрий вояка».²⁴

Українська советська історіографія загально прийняла погляд про українське походження Кривоноса, хоча ніхто з істориків окремо не цікавився проблемою його роду. В праці Л. Полухіна знаходимо таку версію про Кривоноса: «Про М. Кривоноса відомо, що він народився на Правобережній Україні. Народня дума називає його Вільшанським, мабуть за місцем народження. В роки, коли ріс Максим Кривоніс, ще жили очевидці й учасники козацько-селянських повстань Косинського, Наливайка, Лободи... Максим Кривоніс не стерпів знущань шляхти і став на шлях непримиренної боротьби з гнобителями народу. Очоливши один з козацьких загонів, він жорстоко мстився ворогам за страждання народу, нападав на маєтки польських панів і нещадно громив їх. В одній із сутичок з польською шляхтою він дістав удар шаблею, внаслідок чого був ушкоджений ніс. З того часу він був прозваний Кривоносом».²⁵

Ми свідомо навели уривок з праці советського історика, щоб наглядно виказати, як легалізується історична легенда в популярній історичній літературі. Між іншим, подібну версію ранньої біографії Кривоноса знаходимо в офіційній «Історії Української РСР», а в недавно виданій «Радянській Енциклопедії Історії України» читаємо, що «напередодні нар.-визвольної війни 1648—54 Кривоніс був досвідченим воїном на Запоріжжі, прославився в козац. походах на Крим і Туреччину».^{26а} Дотепер не знайдено жадних джерел, які підтвердили б згодану боротьбу Кривоноса з польською шляхтою до 1648 року. Тому рекон-

²² Там же, стор. 46.

²³ Жерела до історії України-Руси, Львів 1913, т. VI, стор. 40-41.

²⁴ М. Н. Петровський, «Нариси з історії України», Київ, 1940, стор. 74. Петровський був також автором популярного, короткого нарису «Максим Кривоніс», Київ 1944.

²⁵ Л. Лопухін, «М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун народні герої визвольної боротьби», Київ, 1954, стор. 8.

²⁶ «Історія Української РСР», Київ, 1953, стор. 230. Також в короткому нарисі О. П. Лоли, «Максим Кривоніс», Київ, 1957.

^{26а} С. П. Майборода, «Кривоніс Максим», РЕУІ, т. II, 1970, стор. 504.

струкція советськими істориками ранньої діяльності Кривоноса позбавлена джерельної документації. Треба тут також підкреслити, що в працях советських істориків, присвячених Хмельниччині, не знаходимо об'єктивного наświetлення ролі Кривоноса в 1648 році, якого змальовується лише в ясих кольорах і підкреслюється лише самі позитиви в революційній діяльності цього найвизначнішого трибуна української черні.

Кінцеві висновки

Беручи до уваги всі важливіші історичні джерела й літературу, які доривочно й неповно наświetлюють походження М. Кривоноса, ми приходимо до висновку, що він не був чужинецького походження. Найбільш правдоподібно, він походив із кіл українського міщанства або простолюддя й народився на Правобережній Україні. Богдан Хмельницький у листі до польських комісарів з 19 серпня 1648 р. згадує про Кривоноса як про «простака». Нав'язуючи до тортур і звідства кн. Вишневецького над українським населенням, гетьман писав: «Не дивно було б, поли б це зробив такий простак, як наш Кривоніс (підкреслення моє, — Л. В.), який не може себе стримати, хоч ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити і руйнувати».²⁷ Хоча Хмельницький міг мати добру причину, щоб Кривоноса назвати «простаком», виправдуючи його криваву розправу з польською шляхтою й жидами, проте, про його «просте походження» говорять також інші вищенаведені джерела.

В Україні Кривоніс-Перебийніс мав свою родину, про що свідчить діяльність його сина Кривоносенка, який був козацьким полковником і відомий із численних історичних документів.

На підставі вістки Кушевича, а також пізнішої видатної діяльності Кривоноса, як організатора селянської армії, здібного стратега й полководця, і надзвичайно відважного вояка, слід догадуватися, що в молодих літах він козакував і, мабуть, був одним із мандрівних вояків, які побували в Західній Європі на військово-морській службі різних держав. Повернувшись в Україну, Кривонос, правдоподібно деякий час займався купецтвом (вістка в Голінського й анонімна сатира), а згодом подався на Січ. У 1648 році прилучився до Богдана Хмельницького й від того часу належав до найвидатніших постатей вненародньої революції 1648 року. Під Жовтими Водами він уже виступав як козацький сотник і був посланцем до польського табору.²⁸ Під Корсунем Кривоніс уже командував козацьким полком,²⁹ а потім організував селянську армію на Правобережжі й зводив численні битви з кн. Вишневецьким. Згодом Кривоніс брав участь у поході на

²⁷ «Документи Богдана Хмельницького», Київ, 1961, ч. док. 23, стор. 65.

²⁸ Автор цієї статті опрацював монографію «Максим Кривонос і роля української черні в 1648 році», в якій докладно проаналізовано діяльність Кривоноса як козацького провідника. Праця ще не була друкована.

²⁹ І. Крип'якевич, «Богдан Хмельницький», Київ, 1954, стор. 129.

Львів і 5 жовтня 1648 року здобув укріплену фортецю Високий Замок. Тоді він уже мав титул черкаського полковника. Відомо також, що в деяких боях Кривоніс брав приступом замки за допомогою т. зв. «гуляй-городів» — пересувних дерев'яних веж із бійницями. Також він був організатором козацької розвідки, яка віддала великі прислуги козацькому військові,

З цього часу про нього була складена відома пісня:

«Гей не дивуйтесь добрії люди,
Що на Україні повстало:
Ой за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало!

Перебийніс водить немного,
Сімсот козаків з собою
Рубає мечем голови з плечей
А решту топить водою . . .»

Так народня творчість увіковічнила боротьбу Максима Кривоніса — «гетьмана козацької черні», як писав Голінський. Треба ще пригадати, що в народній думі про Хмельницького й Барабаша, Кривоніс виступає як близький однодумець Хмельницького, під ім'ям Максима Вільшанського.³⁰

В середині листопада 1648 року епідемія чуми³¹ забрала в могилу Кривоніса-Перебийноса — улюбленця української черні.

Д о д а т о к

В цьому розділі подаємо деякі нотатки про портрет М. Кривоніса, а також передруковуємо два сучасні сатиричні польські вірші про

³⁰ В думі «Хмельницький та Барабаш» є зворот «Первий полковник — Максим ольшанський». Згодом ольшанський передано як «Вільшанський». «Кіевская Старина», 1888, т. VII, стор. 15-23.

На підставі цього уривку «Українська Радянська Енциклопедія» подає, що «Кривоніс народився в селі Вільшаній на Правобережній Україні». УРЕ, т. 7, стор. 367.

³¹ Про смерть Кривоніса є дві різні версії. На підставі першої Кривоніс помер під час епідемії чуми в листопаді 1648 року. (І. Крип'якевич, «Богдан Хмельницький», стор. 156.

В тогочасній англійській пресі знаходимо вістку, що Кривоніс був смертельно поранений і помер під час облоги Замостя. Цю інформацію знаходимо в „The Moderate Intelligencer“, ч. 199, за 4-11 січня 1649 року. З уваги на важливість цієї відомості подаємо її в цілості.

Report of Stockholm of November 21, 1948: „Newes was brought out Zamoscz that Kezyrnonos was mortally wounded at storming a place . . .“.

Reports from Danzig of Nov. 26, 1648: „at the third Assault of which Place their Gen. Crevinos was wounded to death“. Тут також мовиться про облогу Замостя.

козацького полковника, які не лише насвітлюють польську прилюдну опінію про Кривоноса, але також містять деякі відомості про його походження.

I. Гравюра — портрет Максима Кривоноса

Вячеслав Липинський у праці «Z dziejów Ukrainy» помістив репродукцію польської гравюри «Znaczný kozak Krzywonos», яка знаходилася в музеї ім. графа Гуттен Чапського в Кракові.¹ дуже подібну репродукцію помістив уже згадуваний А. Брікнер разом із сатиричним віршем про Кривоноса в «Kwartalnik Historyczny» (1899, рік XIII, стор. 578, текст подаємо на іншому місці). Ця гравюра була в міському архіві Гданська. Порівнюючи ці дві репродукції, приходимо до переконання, що вони є тотожними, зробленими з двох копій цієї самої гравюри. Цю саму репродукцію помістив д-р В. Щурат в львівській «Неділі».² На думку М. Грушевського, гравюра не виключає великого довір'я до своєї портретності й тому нею не слід користуватися.³ В. Щурат натомість вважає її за польську карикатуру, а тому відмовляє їй автентичності. В. Липинський у свою чергу твердить, що в портреті важко дошукатися елементів карикатурности.

Треба підкреслити, що гравюра є єдиним сучасним зображенням «значного козака Кривоноса» з мушкетом, а тому вона заслуговує на докладніший розгляд. Можливо, що довгий і переламаний ніс Кривоноса, як також його великі очі, мають характер карикатурности, хоча це насправді важко ствердити, бо немає для порівняння другого портрету Кривоноса.⁴ На нашу думку, саме цей переламаний ніс, козацькі вуса можуть мати схожість із справжнім виглядом Кривоноса.

II. Анонімна сатира з 1648 року

Проф. Александер Брікнер у своїй рецензії на студію І. Франка «Хмельниччина 1648—49рр. у сучасних віршах», відбитка з XXIII і XXIV тт. *Записок НТШ*, (1898, стор. 114) поміщеної у Квартальнику Гісторичнім, — цитує в скороченій формі вірші про Кривоноса, які

¹ Waclaw Lipinski, *Z dziejów Ukrainy*, Kijów, 1912, p. 385.

² В. Щурат, «Карикатурний Кривоніс», «Неділя», ч. 2, за 8 січня 1911, стор. 7-8.

³ М. Грушевський, *Історія України Руси*, т. 8, ч. 2, стор. 46. Репродукція цієї гравюри є також в його «Ілюстрованій Історії України».

⁴ Василь Перебийніс в намі згадуваній праці дає репродукцію портрету «Макса Кампбела — Перебийноса» з 30-літньої війни, що її він мав віднайти у Ваймарській бібліотеці з написом, зробленим олівцем (стор. 22). Кривоніс виглядає як західно-європейський лицар, з довгим волоссям і в панцері. Проте ми з великим застереженням ставимося до автентичности цієї гравюри, як і до інших висновків автора про його згодного предка.

переховалися в гданському міському архіві. Сатиричні вірші написані тогочасним анонімним автором під портретом Кривоноса.

A. Brückner: *Kwartalnik Historyczny, Rocznik XIII, Recenzje i Sprawozdania, we Lwowie, 1899 pp. 587—588:*

Znaczny Kozak Krzywonos
(Rycina)

W leda klatce czyżyka, makolągwę, kosa,
Lecz w żelaznej chowają ptaka Krzywonosa.
Bestya ta dziubając nosem drzewo psuje . . .
Dyabli ptak z Ukrainy Krzywonos wyleciał,
Jeśli w klatkę niechce wnieść, bodaj na pal wleciał.
Czyż go Bocian wygnieździł gdzie na pustym polu?
Na Ukrainie wzroszy schował się w Podolu.
Brzydki ptak brzydko śpiewa i ma dyabła w nosie,
Wypasł się zbyt z wróblami na Wołyńskim prosie.
Poznać dzika naturę z nosa Krzywonosa
U gęby mu się chwieje, jak u sieczki kosa.
U wielbłąda mniejszy garb i siodło na mule
O nos mu się z dział lecąc odbijają kule . . .
Nos własny gołębień, jak trąba Słoniowa
Albo jako wekiera w Rusi dereniowa . . .
Cień nosa skazuje mu godziny na zębie,
Bodaj, niesłychać było o takim kozaku,
Co sześć łyżek w każdy dzień wypija tabaku.
Piwny wąs jako konop związka przy kądzieli,
W którym przedtem gniezdo swe szerszeniowie mieli
Z wąsów jego wybornie (acz się zwady chroni)
Miałby chwost otrzepywać Masztalerz do koni.
Nic mu nie znać najlepiej, tylko nos przy gębie,
Jak gębka modrzejowa lub żągiw przy dębie,
Nos ci ma, nos, prawie w czas, Ruś go z niego chwali,
Stalne żelazo psuje, ogniem miasta pali . . .
Dziegieć i chmiel do Polski przedtem z Rusi woził
A teraz zły jak brytan na drapierstwie ożył.
Bywał przedtem kazackich mołojców ród zacny,
Jak Hołubek, Podkowa, Płachta i Sajdaczny.
Krzywonos, Spiel, Kapusta, Półtorakożucha,
Czyż z piekła się wyrwali precz od złego ducha.
Czuiny Chmiel w polskiej głowie, chmiel piwa nawarzył
Boli głowa od Chmiela, brzeczką się Lach sparzył.
Bodajci marnie zesli wodzy rozbójnicy,
Lub powiązano w polu jak charty na smyczy,
By zła śmierć zniosła Nosa, piekielnego wnuka,
Jako niegdy potkała Sulime, Pawluka.

III. «Червоний валет»

Анонімний польський пасквіль-сатира на Кривоноса, що переходить у Бібліотеці Баворських, рукопис ч. 318. Передруковуємо із збірки *Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г.*, Київ: Наукова Думка, 1963, стор. 70-71.

Niżnik czerwienny

Tobie, psie Krzywonosie, co się zwiesz junakiem,
Lepiej, żebyś wojował swój warstat z szrubstakiem.
Możesz teraz tymczasem na kijowskim wale
Gotować z mołodcami na się ostre pale,
A nie urząd hetmaństwa ten sobie przyznawał,
Którym żebyś nade psy chyba kiedy władał.
Poczcivszać by to była, byś się bawił młoten,
Zjadłbyś chleba w pokoju, nie z takim kłopotem,
Nie gniewając na siebie własnego dziedzica,
A uznał go za pana, cnego Niemierzyca.

IV. Два листи Максима Кривоноса

Внизу передруковуємо два листи Максима Кривоноса в українському перекладі Івана Крип'якевича. Перший лист з 15 (25) липня 1648 р. адресований до кн. Домініка Заславського й другий до п. Криштофа Корицького. Іван Крип'якевич подав їх у своїй статті «Листи Максима Кривоноса», що появилася в *«Науково-інформаційнім бюлетені Архівного Управління УРСР»*, ч. 2. Київ, 1965, стор. 57—60.

Уривок з першого листа українською мовою, а також іншу версію другого листа, видрукував М. Грушевський в *«Історії України-Руси»*, част. 3, т. VIII (ця частина вийшла під назвою *«Хмельниччина в розцвіті»*), стор. 47 і стор. 53.

Листи Кривоноса є важливим історичним джерелом до пізнання його революційної ідеології.

№ 1.

1648 р., липня (15) 25. (Під Старим Костянтинівом). Лист Максима Кривоноса до Владислава Домініка Заславського про умови перемир'я з польським військом.

Ясновельможний, мені вельми милостивий пане і добродію мій.

Вашого послання, шляхетного п. Самуїла Колонтая, гарно відрядив я до п. гетьмана нашого Запорозького Війська, придавши йому ще своїх товаришів, трьох сотників з козаками, щоб йому ніякої напасти не було по дорозі. Дивуюся словам вашності, мого милостивого пана, які передав Колонтай, і надивуватися не можу: щоб я орди не пускав і сам не ішов пустошити. Вм. м. м. пан зволиш знати, що це, що почалося, було приборкано, і ми не хотіли більше пустошити Польської землі. Тільки що нам уївся його милість князь Єремія Вишневецький, що людей мордував, стинав і на палю вбивав: скрізь, в кожному місці посеред ринку шибениця, а зараз показується, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі свердлом вертів. Ми також, стоячи за віру і життя наше та захищаючися, мусили стати за

свою кривду. Хто хоче до бою з нами стати, ми проти нього готові, а хто спокійний, буде сидіти в спокою. А от вже сім неділь або й більше, як ми своїх послів послали до найяснішого й. м. пана короля і до Речі Посполитої, щоб вже на тому покінчити — воліли б ми цих людей на кого іншого зберегти, як тут тратити. Але ж про посланих наших послів до цього часу ніякої певної відомості не чуємо, де вони обертаються. Мабуть вже сплять, що не пробудяться аж до того часу. Проте вже може бути мир, якщо вм. м. м. пан на протязі тижня поставиш переді мною наших послів, а я можу затриматись. А якщо не буде, мушу стати і захищатися від вм., разом із ордуо. Його милість пан гетьман з військом, — а орди вже на цих днях сподіюся, що вам заступить дорогу, куди б ви не утікали. Тому і вдруге прошу вм. м. м. пана, про наших послів, щоб нам їх повернено, тоді я зараз пошлю до Тогай-бея, щоб затримав орду. А євреїв аж до Висли княжа милість зволь завернути, бо вся провина почалася з євреїв, бо ж вони і вас з розуму звели. Затим з моїми покірними послугами віддаюся вилостивій ласці вм. м. м. пана. Дня 25 липня 1648.

Вм. м. м. пана прихильний і покірний слуга, Максим Кривоніс, полковник Війська його королівської милості Запорозького.

Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР, відділ рукописів, фонд Оссолінських, № 225, арк. 99. Копія.

Опубліковано: J. Michalowskiego Księga pamiętnicza, Краків, 1864, стор. 88, № 41. Памятники, изд. Киевскою Комиссиею для разбора древних актов, 2 вид., т. 2, стор. 252—253, № 32.

№ 2.

1648 р. близько липня 15 (25). *Із Попівець.* — Лист Максима Кривоноса до Криштофа Корицького про боротьбу з Вишневецьким та забезпечення майна Заславською.

Милостивий пане Корицький.

Його милість п. Дмитро, через свого слугу Самуїла Колонтая, що іде в певній справі свого пана, а також особисто просив мене, що я, йдучи за військом, маєтки його милості князя не знищував. Я не хочу, — тільки щоб ви з своєї ласки не забороняли брати хліб у панських підданих і щоб ти, сидючи в Константинові, захищав панські маєтки. Якщо ти хочеш, так як його милість п. Вишневецький зустрів нас у бою, то ми цьому не перешкоджаємо. Тільки якщо другий раз попадешся у наші руки, то не нарікай, бо ми іншим шляхом не йдемо, тільки за його милістю паном Вишневецьким, який підноситься понад інших панів. І йому така сама честь буде, що й п. Потоцькому і п. Калиновському. Бо скрізь по дорогах шибениці і палі, а на палях невинні люди за життя зазнають муки з його рук. Хай сам пан бог помститься йому, може бути, також і ми одержимо перемогу над ним та іншими панамі. А хто спокійний, буде сидіти в мирі, якщо зустрине мене через знатних людей, перше ніж я зроблю наступ, там де буде потреба.

Відаюся вашій ласці як зичливий приятель і слуга Максим Кривоніс, Полковник Війська й. к. м. Запорізького.

Державний воєводський архів у Кракові, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис 90, арк. 8 зв. Копія.

Інші копії із неонаковими текстами: бібліотека Ординації Красінських у Варшаві, рукопис 3416, стор. 23.

Львівська державна наукова бібліотека, ф. Оссолінських, № 3564, стор. 70.

Опубліковано: (інший варіант); М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 3, 2 вид., стор. 53.